

TRACTAMENT DE LA TOPONÍMIA
DE LA VALL INFERIOR DE L'ÉSERÀ
(ZONA DE GRAUS)
EN L'ONOMASTICON CATALONIAE
A LA LLUM DE LA DOCUMENTACIÓ*

CARLOS ÁNGEL RIZOS JIMÉNEZ**

Coromines va enquestar tot l'Alt Aragó durant els anys 1965 i 1966 i en va recollir la toponímia¹. Tot i això, l'*Onomasticon Cataloniae* només incorpora com a entrada, naturalment, aquells topònims que pertanyen a la zona que el mestre va considerar de parla fins a cert punt catalana. D'aquesta manera, només tres hi tenen entrada pròpia: Aguilaniu, Castarlenas i Jusseu. No obstant, en trobem molts més en qualitat d'homònims i parònims: Graus, Labitolosa, Paniello, Portaspana, La Maclau, la Cova de Santiberi i altres que podrem localitzar més fàcilment quan aparegui el darrer volum de l'obra amb els índexs².

---

* Aquest treball ha estat realitzat gràcies a la beca d'investigació que m'ha concedit la Universitat de Lleida en conveni amb l'Institut de Estudios Altoaragoneses en el marc del projecte d'investigació "Toponimia de Ribargorza" (PS94-0208), finançat pel Ministeri d'Educació i Cultura, la Generalitat de Catalunya i l'Ajuntament de Lleida.

** Universitat de Lleida.

¹ Vegeu Joan Coromines, "L'*Onomasticon Cataloniae*", in *Estudis de Toponímia Catalana*, vol. II, Barcelona, Barcino, 1970, p. 257 (pp. 255-270): "tout le Haut Aragon jusqu'à la Navarre (triangle Graus-Benasque-Ansó)". I també Joan Corominas, "De toponomástica hispánica. Juicios, planes y tanteos", in *Tópica Hespérica*, vol. I, Madrid, Gredos, 1972, p. 30, n. 11 (pp. 9-67): "En 1965 y 1966 agregué a ello todo el Alto Aragón: el triángulo Anspo-Benasque-Graus". Tot i així, sabem, per les dades que en dóna al llarg de la seva obra, que va fer diverses enquestes anteriors.

² Després d'escrit aquest treball ha aparegut aquest darrer volum, on he pogut comprovar que l'*Onomasticon* incorpora, encara que sovint només estan citats de passada, molts més topònims d'aquesta zona.

Pel que fa a Aguilaniu, no tinc res a afegir si no és algunes documentacions que no van més enllà de la primera menció que dóna Coromines, de l'any 987 "Kastro Aquilanido": a.1081-93 castro [Aqui]lanido—in Aquilanido—in Aquilanido (*Cart. Alaón*, doc. 283); a.1092 Aquilanido—Aquilanido (Villanueva, *Viaje lit.*, XV, pp. 302-3); a. 1093 castro Aquila Nido (*Docs. Pedro I*, doc. 13); a.1251 Aguilanido (*Docs. Jaime I*, doc. 556); aa.1279-80 Poncio Aguilamri [Aguilaniu; per possible error de transcripció] / Poncio Daguilaniu (*Rat. Dec. I*, pp. 122 i 142); a.1301 Guillelmo de Aguilaniu (González Antón, *Uniones arag. y cortes del reino*, doc. 511); a.1385 Aguilaniu (*F. y M. Rbg.*, p. 108). Coromines aporta l'interessant documentació 'Aguilanit' (a.1240), que, amb la pèrdua de la —o final (amb el consegüent ensordiment de la dental final), és una mostra de la catalanitat de la parla de la zona en aquella època, tot i que és una forma llatinitzada. Després triomfà la forma més estesa 'niu', que conserva-la —o final tancant el seu timbre en —u i perd la —d— intervocàlica, segons veiem en la documentació que aportó de quaranta anys més tard.

De Castarlenas he d'afegir la pronunciació local /kastarjénas/, no apuntada per l'*Onomasticon*. Pel que fa a les mencions, afirma que "no posseim documentació antiga sobre aquest topònim". En canvi, en l'entrada 'Aguilaniu', quan dóna la menció de l'any 1078 'Aquila Nido', ens diu que apareix "citada prop de Castarlenas i d'algun altre nom de cap a Graus". Efectivament, el document que cita (editat també per Lacarra, *Documentos para el estudio de la reconquista y repoblación del Valle del Ebro*, doc. 3) presenta la forma 'Kaster Lenas' en el context: "uno puio que uocitant Kaster Lenas". Altres mencions que tenim són: 'Casterlenas / Kasterlenas' (a.1161, *Argensola*, 105 [1991], p. 62), 'Casterlles' (a.1318, Arxiu Capitular de Lleida [ACL], Taxes), 'Castrellenes' (a.1396, ACL, c/206, paq. 4, llig. 4), 'Casterlinas' (a. 1495; Serrano Montalvo, *Población de aragón según el fogaje de 1495*, II, p. 360), 'Casterlles' (a.1551, Archivo Histórico Provincial de Huesca [AHPH], Prot. 4344, 139r). La pronúncia local Castarlenas té, doncs, una correspondència documental a la qual cal afegir la menció 'Casterlles' en un text de 1458 (Atanasio Sinués i Antonio Ubieto, *Libro del Patrimonio Real de Aragón durante la Edad Media*, p. 151), amb assimilació de la -r implosiva amb el punt d'articulació de la lateral palatal. L'obertura de la 'e' de 'caster-' en 'a' és causada per la vibrant [r]. Les noves mencions, a més a més, ens obliguen a rebutjar l'ètim CASTELLUM que proposa l'*Onomasticon* per al primer element a partir de la documentació que es coneix del seu parònim Castarner, i haurem de pensar, naturalment, en CASTRUM, potser en genitiu: CASTRI LENAS, tenint en compte la proximitat amb la localitat (avui despoblada) anomenada Castro (que apareix en documents en català i de vegades en baix llatí com a 'Castre').

Pel que fa a Jusseu, Coromines dóna l'etimologia IOVIS AEDEM (o SEDEM) 'templet de Júpiter' a partir d'una llarga sèrie de formes documentals: Jonsedh / Jonsed (a.987; interpreta la 'n' com una mala transcripció de 'u': Jousedh / Joused); Josset (a.1067); Jusse (a.1212); Juseu (aa.1276-7); Iusseu (aa.1279-80); Jusseu (aa.1495³,

³ Aquesta menció, procedent del fogatge de l'any 1495 (editat per Antonio Serrano Montalvo, *La población de Aragón según el fogaje de 1495*, II, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1997), diu exactament 'Jusen' (p. 379), on podem llegir la 'n' com a 'u', però no tenim dues 'ss'.

1524 i 1554). Encara que sembla un llistat representatiu de mencions, cal afegir-hi altres formes. Algunes estan en la mateixa línia: "Tufed [corregeixo 'Iussed', per possible mala transcripció d'una 's' llarga]" (a.1003; Serrano Sanz, *N. D. Rbg.*, p. 398); Iussed (a.1223; Agustín Ubieto, *Docs. Sigena*, I, doc. 99); Iusset (a.1223; *ibidem*, doc. 119); Juseu (a.1381; *F. M. Rbg.*, p. 52); Jusseu (a.1385; *ibidem*, p. 108); Juséu (a.1397; Utrilla, *Lib. Monedaje*, p. 69). A part d'aquestes, he trobat una forma que confirma l'etimologia proposada per Coromines. En un document sense data però que sembla de finals del segle XII llegim el següent: "in Ioviset Arnaldo de Eril abintegrum" (Durán Gudiol, *Col. Dipl. Cat. Huesca*, doc. 416; transcrit per Yela Utrilla, *Cartulario de Roda*, p. 139, com a 'Joveset', que també és possible com a forma protoromànica). És un text signat per un tal Ato de Olvena. Olvena ens fa pensar que es tracta del nostre Jusseu. Aquesta forma conserva la 'i' del genitiu IOVIS⁴. En un altre document tenim la forma 'Juncet' (a. 1264; *Docs. Jaime I*, doc. 1429), on torna a aparèixer la 'n' transcrita per Ramon d'Abadal i Vinyals (*Comtats de Pallars i Ribagorça*) en la menció de l'any 987 (Jonsedh/Jonsed), corregida per Coromines per una 'u'. Potser hauríem de llegir aquí també 'Juucet', on, no essent possible una paraula amb dues 'u' seguides, la segona 'u' tindria valor consonàntic. Seria com una '-v' implosiva. Però aquest so oclúsiu, encara que és possible etimològicament, no el trobem a cap altra menció (apart del 'Ioviset' que he donat abans), a no ser que llegim les primeres mencions de l'any 987 com a /žobzéd/. L'estrany en aquest cas és que trobem formes cronològicament intermitges que no tenen aquesta consonant (Josset, Jusse, Iussed, Iusset). Aquí tenim a més una 'c' en lloc d'una 's'. Donat que la grafia 'c' durant l'Edat Mitjana representava normalment un so alveolar africacat /š/⁵, hem de pensar que es tracta d'un altre topònim, possiblement un derivat de IUNCUS 'jonc' amb el sufix col·lectiu -ĒTUM o el diminutiu -ĪTTUM.

Com a homònim trobem el topònim referent al nucli més important de la zona, Graus, que apareix dins l'entrada 'Graus', introduïda per Graus de Canavelles (Conflent). Aquí no s'ha donat documentació perquè no era pertinent ni necessària etimològicament. Per la meua part, presento les mencions més antigues que he trobat amb cada forma per tal d'orientar l'investigador⁶: Grads (a.1050-68; *LiFe.Ma.*, doc. 573); Gradibus (a.1081; Lacarra, *Docs. Est. Rec. Rep. V. Ebro*, doc. 4); Gradus (a.1063⁷; Ibarra, *Docs. Ramiro I*, p. 181); Grades (a.1135; Lacarra, *op. cit.*, doc. 69); Grados (a.1189; Durán Gudiol, *Col. Dipl. Cat. Huesca*, doc. 444); Graus (a.1381;

⁴ Però també és possible que aquesta -i- sigui epentètica, com veiem a la forma 'Levitario' a partir de l'antropònim Leotario (després Lotario), que recull Luis Rubio García, *Estudio histórico lingüístico del antiguo Condado de Ribagorza*, Lérida, Instituto de Estudios Ilerdenses, 1955, p. 130. Amb això vull dir que l'etimologia proposada per Coromines no acaba d'ésser definitiva amb la meua aportació.

⁵ Luis Rubio García, *op. cit.*, p. 97, diu que en els textos que ha treballat només "una vez aparece representada la s por una c": "valle Cengnis", que en un altre lloc apareix com a "valle Sengniz".

⁶ M'estalvio de presentar aquí les mencions que en va donar Menéndez Pidal, *Orígenes del español*, § 36.3.

⁷ Agustín Ubieto, *Toponimia Aragonesa Medieval*, Valencia, Anúbar, 1970, dóna l'any 1045 com a primera menció basant-se, diu, en aquest text recollit per Ibarra, però aquest dóna explícitament l'any 1063.

F. M. Rbg., p. 46). Agustín Ubieta, *Toponimia Aragonesa Medieval*, s.v. Graus, dóna com a formes medievals d'aquest topònim: Graus, Gradu, Gradus, Gradum, Gradibus. Les formes sense -s final, és a dir, en sigular (llatí o romànic), es deuen referir al municipi que trobem a l'altre del riu Cinca, El Grado.

L'*Onomasticon Cataloniae*, s.v. Toluges 289b55-290a10 (i n. 5), parla de l'antic municipi romà Labitolosa arran de l'arrel TOL- i el sufix -OSA (s.v. Llebià 54b4, en parla per l'arrel LABI-). Es tracta d'un jaciment que es troba a l'est de la Puebla de Castro, en l'anomenat Cerro del Calvario. El seu *floruit* es situa entre els segles I a.C. i III d.C. Allà s'han trobat diverses inscripcions, entre les quals n'hi ha dues que presenten el nom de l'antic municipi, ambdues datades cap als anys 110 a 120 d.C. En la primera llegim "CIVES·LABI / TOLOSANI" (CIL, II, 3008=5837), i en la segona "GENIO / MVNICIPI / LABITVLOSANI"⁸. Observem la variant Labitolosani / Labitulosani d'una inscripció a l'altra. Així doncs, tenim un topònim que podem llegir com a Labitolosa o Labitulosa. Això ens fa pensar immediatament en Tolosa, ja proposat com a ibèric per Albert Dauzat⁹. Coromines (*OnCat.*, s.v. Toluges) atribueix origen ibèric (família lingüística ibero-basco-aquitana) a una sèrie de noms de l'àmbit lingüístic català (Tolosa, Tolba, Tolustre, Toluges, Toló, Tolzó, Tolzà, Tolrà) i, amb menys seguretat, al Toledo castellà. La forma amb 'u' sembla la més antiga. És la que empra la inscripció oficial, dedicada al *genius* del *municipium*. La inscripció amb 'o' és d'un particular, ja que està dedicada al duunvir Marcus Clodius Flacus. Degué ésser aquesta la forma popular. No és un cas insòlit ni molt menys. Per al topònim Calahorra, antiga Calagurris (gentici Calagurritanus) són ben conegudes les formes Calagorris i Calagorritanus.

Quant a l'element inicial Labi-, Coromines (*loc. cit.*, n. 5) el relaciona amb les paraules basques *labe* 'forn', *laba(n)* 'lliscar, baixar, pujar' i *labar* 'curt'. Crec que la més encertada és la primera, ja que en un document de l'any 1322 llegim: "de nostra dicta uilla Gradibus qui uocant Ffurnus Castri cum omnibus reddibus"¹⁰. Aquest Forn de Castro a què es refereixen des de Graus i que es presenta com a apèndix de Castro, podria correspondre a l'antiga Labitolosa. És cert que en el jaciment de Labitolosa han aparegut ceràmiques que ens fan pensar en un forn que les va elaborar, però això no té res de particular perquè quin jaciment arqueològic no té vestigis de ceràmica? També hi ha avui a la Puebla de Castro un carrer anomenat Calle de los Hornos¹¹ perquè hi havia dos forns de pa, però quin poble no tenia un forn de pa fins fa ben poques dècades? En qualsevol cas, la forma *labe* és l'emprada en alt i baix

⁸ M.ª Ángeles Magallón Botaya, Milagros Navarro Caballero i Pierre Sillières. "El *Municipium Labitulosanum* y sus notables: novedades arqueológicas y epigráficas", *Archivo Español de Arqueología*, 68 (1995), pp. 107-130, reproduïxen (reconstruïda la del CIL i fotografiada la nova) i transcriuen totes dues inscripcions completes. La que diu "GENIO / MVNICIPI / LABITVLOSANI / M·CLODIVS / FLACCUS" es publica allà per primer cop.

⁹ Albert Dauzat i Charles Rostaing, *Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France*, Paris, Guénégaud, 1989 (la edició: Larousse, 1963), s.v. Toulouse.

¹⁰ Arxiu municipal de Graus, carpeta 2, document 7 (una sola pàgina), línia 9.

¹¹ Aquesta "Calle de los Hornos" ja apareix als *amillaramientos* de la Puebla de Castro (pàgina 9v) de 1862, conservats a l'Archivo Histórico Provincial de Huesca (sign.ª top.ª 811, nº 9).

navarrès, guipuscoà, labortà, roncàles i suletí. Està present en la toponímia del baix Pirineu francès: Labetz¹² (Biscay). No obstant, *labe* és variant de la forma més antiga *laba*, encara emprada en baix navarrès, més proper a la nostra zona¹³, i a la Ribagorça (terme de Gabasa) tenim el topònim Labazuy¹⁴. En tot cas, totes dues opcions són explicables pel llatí vulgar hispànic. La forma *labe* pogué passar a *labi segons l'evolució assenyalada per A. Carnoy¹⁵. De Labetulosa hauria passat a Labitulosa i després a Labitolosa. Així mateix, *laba* pogué llatinitzar-se com a substantiu de la primera declinació *laba, -ae i, com a complement del nom Tolosa, esdevenir Labae Tolosa 'Tolosa del forn'. Després de la monoptongació de 'ae' en 'e' s'obtingué igualment Labetolosa, que passà a Labitolosa de la mateixa manera que en l'*Appendix Probi* (parell 22) llegim "aquaeductus no aquiductus". D'altra banda, les darreres excavacions del jaciment de Labitolosa han tret a la llum monedes ibèriques que donen fonament històric i corroboren la interpretació basco-ibèrica del topònim.

No trobem documentat aquest topònim que ens ha llegat l'epigrafia fins l'any 551, en la *Cartula donationis Vicentii Diaconi* (encara que Coromines, *loc. cit.*, n.5, desprestigia l'antiguitat que s'ha atribuït a aquest document¹⁶). Allà llegim: "In terra labeclosano calasanci, porcionem meam". Amb el pas de quatre segles s'ha porduït una obertura de la vocal àtona 'i' en 'e', d'acord amb el pas del llatí al romanç, i una síncope de la vocal protònica del substantiu primitiu (*labeclosano* seria el gentilici) Labetolosa. Paral·lelament al que veiem en els parells 5 i 6 de l'*Appendix Probi*, "vetulus non veclus" i "vitulus non viclus", ha canviat el punt d'articulació de la consonant. De la mateixa manera que *veclus* donà 'viello' en la parla local

¹² Albert Dauzat, *op. cit.*, s.v. Labetz-Biscay: "(labeledz, 1120): basque *labe*, four; le finales s'explique mal". Potser aquesta terminació és el mateix que la 'z' del Labazuy que dona Menéndez Pidal, *Toponímia prerromànica hispana*, Madrid, Gredos, 1968, p. 29, on presenta aquest topònim com a exemple del sufix basc -oi.

¹³ Ramón María Azkue, *Diccionario vasco-español, francés*, Bilbo, Euskatzaindia, 1984, s.vv. *laba*, *labe*.

¹⁴ Vegeu nota 11.

¹⁵ A. Carnoy, *Le latin d'Espagne d'après les inscriptions: étude linguistique*, Bruxelles, 1906, p. 29.

¹⁶ Coromines opina això basant-se en l'aparició del nom de Calassanç, que per a ell és àrabo-mosàrab (*OnCat.* III 184b48, on dóna per primera menció una del 1063 i nega l'origen preromà que li atribuí Menéndez Pidal, *Top. Prerrom. Hisp.*, p. 58, i *Orígenes del español*, §§ 38.3 i 97.3). Aquestes afirmacions les basa exclusivament a partir de l'article de Federico Lara Peinado, "En torno a los topónimos *terra hilaridensi* de la donación del diácono Vicente de Huesca (29 de septiembre del 551)", *Ilerda*, 35 (1974), pp. 33-43 (al que recorre a partir de la nota 4 de l'article de M.ª Ángeles Magallón *et al.* [vid. nota 8]), que cita a la nota 2 l'article de Julio Campos, "Vicente, obispo de Huesca, y Calassancius, en el siglo VI" publicat a *Analecta Calasanciana*, 23 (1970). És per això que Coromines diu: "augmenta la desconfiança per la relació que han volgut cercar-hi els Pares Calassançs amb els orígens de la pobla de Calassanç". Ni tan sols sembla basar-se en Fr. Ramón de Huesca (*Teatro histórico de las iglesias del reino de Aragón*, Pamplona, 1799, vol. V, pp. 87-90, que ja va posar dubte l'autenticitat d'aquest document, després rebutat obstinadament per Julio Campos en el susdit article, potser amb les pretensions que diu Coromines i, amb més prudència, per Lamber i Fortacín (vegeu detalls en l'article d'aquest que cito en la nota següent, esp. pp. 23 i 24). Si el fet que aparegui 'calasanci' fa pensar a Coromines que aquest document és tardà, no és menys significativa l'aparició de 'labeclosano' per pensar que és molt antic, donat que no tenim cap més notícia d'aquest topònim si no és l'epigràfica del jaciment romà.